

SZALAI MIKLÓS

A munkásosztály marxista fogalmai (Történeti áttekintés)

(Édesanyám emlékének)

Immár másfél évtized telt el a Marxra hivatkozó államszocialista rendszerek világméretű, látványos összeomlása óta. Ahol ezek a rendszerek még léteznek, ott is csak ideológiai alapjaik fokozatos erodálódása, az eszmei felhígulás árán tarthatók fenn. A többi országban pedig a még ma is nyíltan Marxra hivatkozó pártok, mozgalmak tömegbefolyása leszűkült, a politikai hatalom megszerzésére gyakorlatilag nincs esélyük, s a szellemi elitre sem gyakorolnak számottevő hatást. Ez az oka annak, hogy ma a marxi hagyomány mint a *társadalomtudományok szellemi örökségének* fontos része újszerű módon értékelhető.

Marx igen komplex szellemi örökséget hagyott ránk. Egy kortárs kutatója, Gerald Arthur Cohen – szerint legalább négy gondolatcsoportot: egy filozófiai antropológiát, egy közgazdasági elméletet, egy történelemelméletet és egy víziót a jövő társadalmáról.¹ E gondolatkörök hatalmas terjedelmű életművében egymást átjárva jelennek meg. Annak, aki a marxi gondolatok racionális magját keresi, arra kell törekednie tehát, hogy szétválassza egymástól Marx gondolkodásának különböző „rétegeit”, s különválassza Marx mondanivalóját attól a történeti kontextustól, amelyben született.

Marx legfontosabb, maradandó mondanivalója a fenti négy gondolatcsoportból a *történelemelmélet*: a történelmi materializmus, amelynek bizonyos értékeit még legellenségesebb kritikusai is kénytelenek elismerni.

A történelmi materializmusnak és annak feltételezhető „racionális magvának” minimum kétféle rekonstrukciója lehetséges. Az egyik az 1859-es, *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz írott híres *Előszó* „technológiai determinista” narratívája. Eszerint az emberi történelem lényegé-

¹ Gerald Arthur COHEN: Reconsidering Historical Materialism. In: Alex CALLINICOS (szerk.): *Marxist Theory*. Oxford University Press, Oxford, 1989. 155.

ben az egymást követő, egyre fejlettebb és hatékonyabb termelési módok, a rájuk épülő, általuk meghatározott termelési viszonyok, és az ezekre épülő eszmei-jogi „felépítmények” története. A nagy történelmi átalakulások úgy mennek végbe, hogy fejlődésük egy adott pontján a termelőerőkkel ellentmondásba kerülnek a termelési viszonyok, és azok akkor már fékezik fejlődésüket, ezt az ellentmondást pedig egy új termelési mód kialakulása oldja fel. A másik az „osztályharc” narratívája, amelyet a *Kommunista Kiáltvány* első mondatai fogalmaztak meg frappánsan. Eszerint az emberiség történelme osztályharcok története: az emberiséget a társadalmi munkamegosztásnak a tulajdonviszonyok által „megrögzített” formái egymással szembenálló csoportokra bontják, amelyek örökös küzdelmet folytatnak egymással az anyagi javakért, s ez a küzdelem a történelem fő hajtóereje.

Marx nem választotta szét analitikus szigorúsággal e kétfajta történelemszemléletet, s úgy tűnik, hogy nem látta a kettő közötti feszültséget sem. A *tényleges történelmi folyamatok* (mindenekelőtt az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba) marxi elemzése inkább az osztályellentétekkel és erőviszonyokkal magyarázza a történéseket. Ezzel szemben Marx *elvi* nyilatkozatai saját felfogásának, megközelítésmódjának a mibenlétéről inkább a technológiai determinizmust hangsúlyozzák.

A fentebb említett, 1859-es *Előszó* egyszerűen csak nem tesz említést az osztályokról és az osztályharcról, amit talán magyaráz Marx porosz cenzúrától való félelme. A Joseph Weydemeyerhez 1852-ben írott levélben azonban expliciten állítja: az ő hozzájárulása a történelem megértéséhez *nem* az osztályharc jelenségének mint történelemalakító tényezőnek a feltárása (mert ezt megtették már előtte mások), hanem annak a megmutatása, hogy maguknak az osztályoknak a létezése a termelés meghatározott fejlődési szakaszaira korlátozódik, s az utolsó osztálykonfliktus szükségszerűen a proletariátus győzelmével, és minden osztály megszűnésével végződik.²

Semmilyen racionális okunk sincs azonban azt gondolni, hogy „általában” az emberek a történelem során fejleszteni akarták a termelő-

² „Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban lévő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán a *termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz* van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a *proletariátus diktatúrájához* vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez* és az *osztály nélküli társadalomhoz*.” Karl Marx levele Joseph Weydemeyerhez 1852. március 5-én. Marx–Engels Művei. (A továbbiakban: MEM.) 28. k. (Levelek 1852–1855.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 479.

erőket – még kevésbé azt, hogy ez a törekvésük az útjukban álló természeti, társadalmi akadályokkal szemben „végső soron” mindig érvényesül, és „meghatározza” a történelem alakulását. Ellenkezőleg: a termelőerők az emberiség történetének nagy részében stagnáltak.

Marx mai szellemi örökösei, védelmezői ezért elsősorban nem e technológiai determinizmust, hanem az *osztályanalízist* látják a marxi elmélet társadalomtudományokhoz való maradandó hozzájárulásának. Tanulmányomban a Marx számára legfontosabb osztály, a „proletariátus” fogalmát, s ennek a marxi elméleti hagyományban megfogalmazódott megközelítési módjait szeretném bemutatni.

Marx proletariátusfogalma

Figyelembe véve azt, hogy Marx számára milyen centrális jelentőséggel bírt az „osztály”, közelebbről a „munkásosztály” fogalma, szerfelett meglepő, hogy milyen ritkán és röviden próbálta csak tisztázni: elméletileg mit jelent az „osztály” fogalma, s milyen viszonyban van ez a tényleges történelmi jelenségekkel?

A proletariátus fogalma Marx egész munkásságában hozzá van kötve a kapitalista termelési mód tulajdonviszonyainak meghatározásához, amelynek két alapvető meghatározója a termelőegységek gazdasági elkülönültsége és a közvetlen termelőerők elválasztása a termelőeszközöktől.

Marxnak a „proletariátusról” mint *tényleges*, empirikusan létező történelmi osztályról alkotott felfogása a *Kommunista Kiáltványban* megfogalmazott „mrev” modellt követi: a munkásoknak a kapitalizmusban elfoglalt helye mintegy *szükségszerűen* határozza meg, mennyire tudják érvényesíteni, megjeleníteni saját érdekeiket az osztályharcban, következésképpen a politikában. Marx más írásaiban az osztályérdekek „képviselőtének”, megjelenítésének egy kevésbé determinisztikus, kevésbé mrev modelljét alkalmazza.

A *Kommunista Kiáltványban* a burzsoázia addig volt történelmileg progresszív osztály, amíg a termelőerők fejlődésének emelkedő tendenciáját képviselte. A proletariátus az az osztály, amely – egy új történelmi korszakot előkészítve – forradalmasítani fogja a polgári tulajdonviszonyokat és fel fogja szabadítani a termelőerőket. Melyek azok a tényleges társadalmi-gazdasági mechanizmusok, amelyek a proletariátust a burzsoázia „sírásójává” teszik? 1. A gépek alkalmazása és a munkamegosztás következményei. 2. A nagyüzemi munkaszervezés kialakulásának következményei. 3. A gazdasági válságok következményei.

neyei.³ 4. A társadalmi mobilitás következményei. 5. Az uralkodó osztályok harcainak hatásai.

Kezdetben a bérmunka és a tőke közötti osztályütközések lokálisak, gyakran történelmileg retrográd jellegűek: a munkások arra törekszenek, hogy a középkor céhes, patriarkális társadalmi szervezete nyújtotta kiváltságokat, viszonylagos létbiztonságot visszaszerezzék.⁴ Mivel a verseny ebben a korszakban még szétforgácsolja a munkásokat, ezért a munkásosztályból hiányzik a képesség az önálló történelmi kezdeményezésre és nincs saját politikai mozgalma.

Idővel a fentebb jelzett folyamatok (a koncentráció, a munkamegosztás, az osztály létszámának bővülése) azzal a következménnyel járnak, hogy a munkások és a tőkészek közötti összeütközések mindinkább „két osztály összeütközésének” jellegét öltik magukra. A modern kommunikációs eszközök segítségével gyorsabban halad a szakszervezetek szervezése. A szervezett munka befolyásolni tudja a törvényhozást is (ahogy ez például a tízórás munkaidő törvényének esetében történt). Ez a létrejövőben lévő hatalmas egységes osztály mindinkább elszakít minden szálát, ami a régi társadalomhoz köti (a proletároknak nincs tulajdonuk, nincs hazájuk ugyanis). A jog, az erkölcs és a vallás a szemükben „megannyi polgári előítélet”, amely mögött csak a polgárság osztályérdekei rejlenek.

A proletároknak eszerint nincsen módjuk az egyéni felemelkedésre, sorsuk a polgári társadalomban egyre elviselhetetlenebb. A tőke uralmán és a proletariátus forradalmán kívül nincs „harmadik út” a társadalom számára.

³ Marx mindig hangsúlyozta, hogy a kapitalizmust egész története során egyre súlyosbodó gazdasági válságok sújtják, s végül ezek elvezetnek a rendszer összeomlásához. Azonban nem specifikálta egyértelműen, hogy a különböző, általa leírt válságmechanizmusok közül melyik az alapvető, a meghatározó. Ezért a marxizmus történetében folyamatos heves (sokszor aktuálpolitikai szempontoktól átszínezett) viták zajlottak arról, melyik az „igazi” marxista válságelmélet. Egyesek az alulfogyasztást (a bérmunkások tömegeinek, akiknek bérért a tőke lenyomja, egyre kevésbé lehet a felhalmozott hatalmas tőkék befektetése révén termelt árukat eladni), mások a termelési szektorai (a fogyasztási és a termelési javakat előállító szektorok) közötti aránytalanságokat, mint mások a süllyedő profitráta törvényét (amelyről Marx nemegyszer azt állítja, hogy a kapitalista gazdaság legalapvetőbb törvénye) jelölték meg a krízisek voltaképpeni okának. A vita legutóbbi komoly áttekintése és megoldási kísérlete Simon Clarke *Marx's Theory of Crisis* című munkája (Macmillan Press, London, 1994), amely az alulfogyasztási elméletet jelöli meg Marx és Engels voltaképpeni válságelméletének.

⁴ Marx elemzését ezen a ponton meggyőzően igazolták E. P. Thompson történelmi kutatásai, aki feltárta, hogy – a francia forradalommal, a jakobinusokkal való szimpátián, s a disszidens vallási mozgalmakon kívül – az angol munkásság osztályöntudatának első megnyilvánulásai olyan megmozdulások voltak – a 18. század utolsó két évtizedében –, amelyek a gabonaspekulánsokkal szemben a gabonaárak maximálásának, illetve a gabonafelesleg kiosztásának ősi városi szokásait kívánták feleleveníteni. (Edward Palmer THOMPSON: *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, London, 1981. 72.)

A proletariátus rendelkezik kellő szervezethez (amelyet a modern ipar szervezete teremt meg soraiban), politikai iskolázottsággal, elméleti vízióval (amelyet a hozzá csatlakozott értelmiségiek teremtenek meg), kellő motivációval (amely az elidegenedés, a kizsákmányolás, a nyomor és a létbizonytalanság állandó tapasztalatából fakad) ahhoz, hogy átfogó támadást indítson a burzsoá rend ellen. Győzelme – a polgári állam szétzúzása, s a kommunizmusba való átmenetet fokozatosan megvalósító proletárdiktatúra megteremtése – történelmileg elkerülhetetlen.

A munkásosztály osztályá szerveződésének, politikai aktivizálódásának és történelmi győzelmének ez a modellje nemcsak nem egyezik meg a tényleges történelmi trendekkel (már a Marx életében megtapasztalhatóakkal sem), hanem önmagában ellentmondásos is. Marx ugyanis egyszerre állítja azt, hogy a kapitalizmus fejlődése során a munkások gazdasági-politikai ereje, érdekérvényesítő képessége egyre nő, és hogy sorsuk egyre elviselhetlenebb. Ebben azonban ő nem látott ellentmondást, mert az egyre romló életfeltételek elsősorban „a munka tartalékhaderegét” (a tartósan vagy időlegesen munkanélkülieket), míg az egyre növekvő szervezethez és erő a foglalkoztatott dolgozókat érinti. S mivel a két csoport között állandó a fluktuáció, ezért a két tendencia együtt erősíti a munkásosztály forradalmi hajlandóságát.

Felmerül a kérdés: képes volt-e Marx a *Kommunista Kiáltvány*ban megfogalmazott modelljét az újabb történelmi tapasztalatok fényében revidálni? Az ott leírt modellt későbbi műveiben legalább három szempontból felülvizsgálta. Ezek a következők. 1. Megfelel-e a kapitalizmus gazdasági fejlődése a fentebb vázolt sémának? 2. Ha megfelel, az osztályok érdekeinek *politikai* artikulálódását olyan egyértelműen meghatározzák-e ezek a gazdasági trendek, ahogyan a *Kiáltvány* láttatja? 3. Ugyanezt a fejlődési menetet követi-e a tőkés társadalom a keletkezése színteréül szolgáló társadalmakon kívül, más országokban is?

Marx mindhárom kérdésben sok helyen olyan nézeteket fejtett ki, amelyekből kitűnik: *revidálta* álláspontját. Nézzük az elsőt! A *Kiáltvány*-ban Marx a munkások *abszolút értelemben vett* elnyomódásáról beszél, míg *A tőke* csaknem húsz évvel később megjelent I. kötetében már csak *relatív* elnyomódásról szól. Eszerint a munkások életszínvonal a társadalomban elfogadott – a kulturális és technikai tényezők által is alakított – létminimumszint felé tart, s a társadalom többletermékének egyre kisebb hányadát kapják.⁵

⁵ A munkások *ebben az értelemben vett* elnyomódása következik abból, hogy a tőkés fejlődés során Marx szerint egyre nő a tőke szerves összetétele, azaz a tőke egyre nagyobb hányadát fordítják az állandótőke-

Marx már a *Kiáltványban* is felveti, hogy a munkások versengése egymással akadályozhatja az osztály egységének kialakulását, sőt – igaz, csak egyetleneszer, az 1861–63-as *Zur Kritik...* kéziratban – felmerül az a lehetőség is, hogy a tőke logikája – az egyöntetű „elnyomorítás” helyett – egy rendkívül képzett kicsiny eliteire és egy hatalmas képzetlen tömegre bontja a proletariátust. És másutt is számol a munkásosztály soraiban bizonyos „középosztályosodási” tendenciával. Mi több, egyes helyeken ezt a tendenciát a polgári társadalom *szükség-szerű* fejlődési tendenciájaként tünteti fel.⁶

Marx szemlélete tehát nyitottabbá vált a *Kommunista Kiáltvány* megírását követő évtizedekben, de nem tudta egységes egészzé ötvözni, új szintézisbe integrálni. Valószínűleg azért nem, mert kora ifjúságában – már 1844-es párizsi tartózkodása idején – kialakult benne a proletariátus forradalmi küldetéséről, a kommunizmus megvalósulásáról vallott hit.

A II. Internacionálé marxistái és a munkásosztály-fogalom

Marx halála után, amikor a nemzetközi munkásmozgalom szétszórt kicsiny csoportokból hatalmas nemzetközi tömegmozgalommá, a II. Internacionálévá nőtte ki magát, amelynek szervezetenként legerősebb, legnagyobb tekintéllyel rendelkező osztaga a német szociáldemokrácia volt,

beruházásokra (gépek, nyersanyag) és egyre kisebbet a változó-tőke-beruházásokra (a munkabérekre). Mivel azonban a technológiai fejlődéssel a munkások fogyasztási javait is egyre gyorsabban állítják elő (az értéküket meghatározó társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő csökken), ezért a fogyasztási javak is egyre olcsóbbá válnak, s így ugyanannyi munkabérből a munkások egyre több fogyasztási cikket vásárolhatnak, tehát életszínvonaluk emellett akár növekedhet is.

⁶ Értéktöbblet-elméletek, III. rész. MEM 26/III k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 52. Vö. Murray E. G. SMITH: *Invisible Leviathan. The Marxist Critique of Market Despotism beyond Postmodernism*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1984. Smith szerint persze, aki szigorúan „ortodox” marxista, nem szabad „túl sokat” beleolvasnunk egy ilyen rövid, ráadásul egy másik gondolkodóval (Mathussal) kapcsolatos futó reflexióként leírt szakaszba, továbbá Marx a „középosztályon” olyan csoportokat is értett, amelyeket voltaképpen a proletariátushoz számítunk. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a szöveg ellentétes a *Kiáltvány* előrejelzéseivel. Együtt azzal, hogy Marx Angliában lehetségesnek tartotta (lásd Engelsnek *A tőke* 1886-os kiadásához írott *Előszavát*), hogy a kommunista forradalom „teljességgel békés és törvényes eszközökkel” menjen végbe, valamint azzal, hogy úgy vélte: az uralkodó osztályoknak saját jól felfogott érdekében – hogy a forradalmi átalakulás lehetőleg humánus, s ne brutális formákat öltson – elő kell segíteniük (az angol gyári törvényhozás mintájára) „a munkásosztály fejlődését” (lásd Marx 1867-es előszavát *A tőkéhez*), valószínű, hogy úgy gondolta: a középosztályosodás folyamata a munkásmozgalom nyomása által kikényszerített szociális törvényhozás eredménye, s következménye az elkerülhetetlen kommunista forradalom – viszonylag – békés lefolyása lesz.

a marxi elméleti hagyaték gondozásában, publikálásában és értelmezésében Friedrich Engels tett szert abszolút tekintélyre. Engelst Marxhoz fűződő több évtizedes barátsága, idős korára is megőrzött dinamizmusa, munkabírása, Marxénál közérthetőbb írói stílusa egyaránt alkalmassá tette arra a szerepre, hogy a nagy gondolkodó szerteágazó és összetett gondolatrendszeréből olyan sematikus „katekizmust” gyártson, amelyet a mozgalom egyszerű tagjai könnyűszerrel megérthettek, elméjükbe véshettek, propagálhattak.

Kautskynak az Engelsénél is sematikusabb és populárisabb műveiben – mindenekelőtt az Erfurti Programhoz írott *Osztályharc* című (számtalanszor kiadott és minden európai nyelvre lefordított) kommentárjában – az ortodox marxizmus olyan egységes, zárt rendszer formáját öltötte magára, amely nem tűrhetett meg szinte semmiféle változtatást.

A II. Internacionálé „ortodoxiája” a proletariátussal kapcsolatos téziseiben sem tért el érdemben a *Kommunista Kiáltvány*ban és *A tőkében* kifejtett tézisektől. Kautsky életművében mindig ingadozik a proletariátus szűkebb (az ipari fizikai munkásokra korlátozódó) és tágabb (mindenkit, akinek nincs termelőeszköze, sőt, még a piciny termelőeszkővel ugyan rendelkező, ámde életszínvonalában már a proletariátus szintjére süllyed csoportokat is magában foglaló) definíciója között.⁷

Annak ellenére, hogy az Erfurti Program merev tanítása – legalábbis az első világháborúig – rendíthetetlenül uralkodott a munkásmozgalomban, már alig néhány évvel megszerkesztése után akadtak a szociáldemokraták soraiban olyan értelmiségiek, akik megkérdőjelezték. Először Eduard David és Georg Vollmar német teoretikusok léptek fel az 1890-es években a párt nyilvánossága előtt olyan nézetekkel – mindenekelőtt az agrárkérdésben, a mezőgazdasági kisüzemeket illetően –, amelyek elmentésesek voltak az ortodox marxizmus tudományos próféciaival.⁸ Ezután pedig „bombaként” hatott Eduard Bernstein híres 1899-es könyve, *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*.⁹

Bernstein „hitehagyásának” az adott nagy jelentőséget, hogy Engels és Kautsky mellett ő volt a harmadik, Marx hagyatékának gondozásával megbízott szakértő, valamint hogy könyvében nemcsak Marxnak ezt vagy azt a nézetét, hanem egész elméletét: hegelianus módszertanát, ér-

⁷ Karl KAUTSKY: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. Berlin, 1927. I–II.

⁸ Leszek KOLAKOWSKI: *Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution*. II. k. Clarendon Press, Oxford, 1978. 99.

⁹ *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Dietz Verlag, Stuttgart, 1899. Angolul a mű *Evolutionary Socialism* (Evolúciós szocializmus) címen jelent meg (London, 1909.).

tékelméletét, válságelméletét is támadta. A munkásosztályról alkotott elméletét tekintve Bernstein éppoly kevésbé volt szisztematikus, mint az általa – ugyanezért – támadott Marx. Szerinte az osztályokat osztályokká a „hasonló életfeltételek” teszik, s ha nem a tulajdonnélküliség absztrakt kritériumából indulunk ki, akkor látnunk kell, hogy noha a tulajdon nélküli, munkaerejüket a munkaerőpiacon eladó személyek kétségkívül a társadalom többségét alkotják a fejlett kapitalista társadalomban, de életszínvonalát, munkájának jellegét, tudatformáit tekintve ez a tömeg távolról sem tekinthető homogénnek. Bernstein szerint félvezető lenne „egységes” munkásosztályról, s annak az egységes „burzsoáziával” szembeni átfogó ellentétéről beszélni. A megnövekedett volumenű termelés miatt ugyanis a termékeket csak a középosztálynak vagy a munkásságnak lehet értékesíteni.

Bernsteint marxista volta miatt nem szakított teljesen az osztályfogalommal. A munkásmozgalom fő feladatának azt tekintette, hogy a fragmentálódó munkásosztályt közös érdekeire ébressze és összefogja. Nézetei szerint a kapitalizmus meghaladása nem valamiféle osztársadalmi katasztrófa révén fog végbemenni, hanem parlamentáris úton, fokozatos, demokratikus reformok útján.

Kautsky és a II. Internacionálé „centruma” gazdasági determinista, a tőkés fejlődés immanens tendenciáinak a „beérésére” váró, és különösen az 1900-as évektől reformista, kompromisszumokat kereső politikája sok forrófejű, baloldali, forradalmi szocialista számára tűnt egyre elfogadhatatlanabbnak. 1910 körül már kialakult a nemzetközi szociáldemokrácia balszárnya, amelynek legkiválóbb teoretikusa Rosa Luxemburg volt. Luxemburg elvetette Bernstein revizionizmusát, Kautsky centrizmusát, és a német szociáldemokrácia parlamentáris és szakszervezeti tevékenységre korlátozó stratégiját is. Felfigyelt arra, hogy a modern tőkés társadalomban a proletariátus osztályharca *vagy* tisztán ökonomiai jellegű, s ilyenkor sosem az egész osztály érdekeiről, mindig csak üzemi, iparági, lakóhelyi, szakmai stb. *partikuláris* érdekekről van szó, *vagy* politikai (parlamentáris), és ilyenkor a tömegek sohasem közvetlenül, hanem mindig képviselőik útján vesznek csak részt az osztályharcban. Ez utóbbi viszont mindig szükségképpen magával hozza a történelmi-társadalmi kompromisszumokat. Luxemburg megoldása erre a dilemmára részben a „tömegsztrájk” (illetve általános sztrájk) programjában állt.¹⁰

¹⁰ Rosa LUXEMBURG: *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*. Hamburg, 1906. Magyarul: Uő: *Válogatott beszédek és írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958.

A két világháború között – a humanista marxizmus „misztikus” proletariátusfogalma

A szociáldemokrata pártok a két világháború között keveset törődtek a marxizmus elméleti alapjainak kidolgozásával. A II. Internacionálé két nagy teoretikusa, akik ebben a korszakban is aktívak maradtak, Kautsky és Hilferding, a húszas években mindinkább a reformizmus, a marxizmus feladása irányában mozdultak el. Hilferding, aki a háború után Németországba települt át, s ott miniszteri posztokat töltött be, kidolgozta a „szervezett kapitalizmus” elméletét, amely – korábbi munkáival ellentétben – a kapitalizmuson belül végbement reformokra, a háborúk, a súlyos gazdasági válságok és a munkanélküliség elkerülhetőségére helyezte a hangsúlyt. E változások következtében – vélte – a munkásosztály forradalmi hajlandósága csökkent, a proletárforradalom társadalmi bázisa nem létezik többé. A proletárok a modern tőkés államot, a nagybankokat és trösztöket, amelyek – ugyan a tőke érdekeinek megfelelő módon – mégiscsak egyre inkább szabályozzák a tőkés termelést, immár nem tekintik ellenséges, „idegen” hatalomnak, amelyet szét kellene rombolniuk. Éppen ellenkezőleg, a termelés egyre átfogóbb szabályozása lehetővé teszi, hogy a szabályozást irányító szerveket demokratizálják, és azokon belül a munkásosztály egyre több hatalmi pozíciót foglaljon el, békésen megszerezze a hatalmat, véghezvigye az átmenetet a szervezett kapitalizmusból a szocializmusba.¹¹

A két világháború között tehát a szociáldemokrata pártok egyre inkább szakítottak a marxizmus „forradalmi” tartalmával – anélkül, hogy a szocializmust mint történelmi végcél, és a marxizmust mint valamiféle „vég-ső alapot” hivatalosan feladták volna. A kommunista mozgalom marxizmusa viszont mindinkább „katekizmusszerű” ortodoxiává satnyult. Az úgynevezett marxizmus–leninizmus, a Szovjetunió 1929-re kialakult hivatalos ideológiája mindinkább a Szovjetunió napi politikai döntéseinek igazolására szolgált. Ezért a marxizmus kreatív továbbfejlesztői elsősorban nem a szociáldemokrata vagy a kommunista mozgalom „hivatalos” teoretikusai, hanem az úgynevezett humanista marxisták voltak.

Lukács György *Történelem és osztálytudat* című 1923-as műve a humanista marxista irányzat klasszikusának tekinthető.¹² Lukács szerint

¹¹ Michael Charles HOWARD–John Edward KING: *History of Marxian Economics*. I–II. k. Princeton University Press, Princeton, 1989, 1992.

¹² LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest, 1971.

a kommunizmus lényege az emberi szabadság, az ember felszabadulása az „elidegenült”, az emberek által teremtett, de tudatos ellenőrzésük alól kiszabadult, s őket a maguk uralma alá hajtó társadalmi viszonyok és intézmények alól, ezért ez nem is lehet valamilyen történelmi szükségszerűség működésének az eredménye, hanem csakis az emberek döntése. A döntés tehát előbb volt, mint a tény.

A proletariátust az teszi képessé eme szubjektív-objektív történelmi szükségszerűség, illetve perspektíva megragadására, hogy a *legegyetemesebb* formában tapasztalja meg az elidegenülést. Egyrészt munkája – elmentében a középkori parasztéval vagy akár az ókori rabszolgáéval – egészében véve nem képességei kifejtését és nem is szükségletei kielégítését jelenti, hanem egész lényétől idegen, néhány mechanikus részműveletre korlátozódó feladatot, amelyet minél jobban végez, annál inkább elsatnyul saját lénye (megfelelően a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* marxi elemzésének).¹³ Másrészt nem személyektől, csoportoktól, intézményektől, hanem a személytelen-egyetemes „pénz” hatalmától függ. A proletariátus mint az a történelmi ágens, amely a legeggyetemesebben veszítette el a maga emberi lényegét, egyedül alkalmas arra, hogy a maga egészében visszanyerje. Ilyen módon a marxizmus formájában nem valamilyen objektív történelmi szükségszerűséget, tényeket ismer meg, hanem „önmagára eszmél”, és így a történelem szubjektum-objektumává válik. A proletariátus, mint empirikus valóság, mint a tőkés kizsákmányolást elszenvedő emberek összessége, természetesen maga is „fogly” az eldologiasodásnak, és éppen ezért empirikus osztálytudata nem tekinthető a forradalom hordozójának. A proletariátusnak mint „univerzális osztálynak” önmagáról csak akkor van tudata, ha azt a helyzetét tudatosító kommunista párt az egyes proletároknak felébreszti – ezért van szükség a háború előtti, lényegében a szakszervezeteken alapuló munkáspártok helyett új, lenini típusú „élcsapat”-pártra.¹⁴

¹³ Uo. 300–303.

¹⁴ Maga Lenin azonban a társadalmi tudat és a társadalmi tények viszonyáról teljesen más, „hagyományos” materialista nézeteket, az úgynevezett *tükrözélméletet* vallotta, amely szerint a tudat az objektív valóságot tükrözi – a természettudományok esetében éppúgy, mint a társadalomtudományokban. Lukács a maga messianisztikus marxizmusa számára igyekezett kisajátítani a leninizmust, de természetesen a kommunista mozgalom „hivatalos” filozófiája számára ez a megközelítés elfogadhatatlan volt. A kommunista mozgalom – és a szovjet rendszer – hivatalos filozófiai elmélete az engelsi típusú dialektikus materializmus maradt, amely a megismerő szubjektum és a megismerés objektuma kérdésében lényegében hagyományos, „common sense”-realizmus álláspontját vallotta. Ez a magyarázata annak, hogy Lukács a kommunista mozgalomban mindig is többé-kevésbé „eretneknek” számított.

Az új baloldal és az osztályanalízis – a menedzserforradalom

A marxizmus harmadik „nagy hulláma”, az úgynevezett *új baloldal* minden politikai mozgalomtól, és nagyjából magától a munkásosztálytól is függetlenül, a nyugat-európai és amerikai egyetemeken, „akadémiai” körökben bontakozott ki. A „humanista” marxizmushoz hasonlóan az újbaloldali marxizmus is elsősorban az unilineáris történelmi determinizmust, a társadalomfejlődés egyoldalúan gazdasági determináltságának eszméjét vetette a „hagyományos” (szociáldemokrata és kommunista) marxizmus szemére. Az „újbalosok” nagy segítségére volt ebben, hogy ekkor már hozzáférhetőek voltak Marx ifjúkori művei, és ezeket tanulmányozva sokak számára egyértelművé vált, hogy a hagyományos értelemben vett marxizmus elsősorban Engels és nem Marx elmélete volt.

Az új baloldal társadalomanalíziseinek alap gondolata az volt, hogy egyfelől a kortárs „mainstream” szociológia és társadalomtudomány az osztályellentétek eltűnését, a harmonikus, legfeljebb kisebb javításokra szoruló társadalom eljövételét hirdető tanításai apologetikusak és hamisak. A nyugati társadalmak ugyanis továbbra is elidegenült, elnyomó szerkezetű és súlyos konfliktusokkal terhelt társadalmak maradtak, ám ezekben a klasszikus marxi értelemben vett proletariátusról, proletár–burzsoá osztályellentétről, a proletárforradalom reményéről már nem lehet beszélni.

Az új baloldal osztályokról folyó vitái elsősorban arra irányultak, hogy leírják a kapitalista társadalom osztályszerkezetének és konfliktusainak – a klasszikus kapitalizmushoz képest – *újszerű* vonásait. Az elemzések közben azonban sokszor öntudatlanul is átvették és alkalmazták annak a közegnek – a „hivatalos”, mainstream társadalomtudománynak – számos fogalmát, amellyel szemben alternatívát akartak nyújtani. Bár Marxot, nem pedig Max Weber-t vagy Talcott Parsonst tekintették szellemi elődjüknek, nézeteikre sokszor jobban rányomták bélyegüket az utóbbiak nézetei, fogalmai a társadalom „rétegződéséről”, mint a marxizmuséi.¹⁵ Az általában vett középosztályosodási trendeken, a társadalmi feszültségek enyhülésén kívül az új baloldal teoretikusainak különös problémát jelentett a tulajdonlás és a tényleges gazdasági hatalom szétválása a modern kapitalizmusban. A „mainstream” szociológia ugyanis már a harmincas évek eleje óta rámutatott arra a jelenségre, hogy a *tőketulajdonosok* (a részvényesek) a modern nagyvállalatok esetében egyre kevésbé

¹⁵ Peter MEIKSINS: *New Classes and Old Theories. The Impasse of Contemporary Class Analysis.* In: Rhonda F. LEVINE–Jerry LEMBCKE (szerk.): *Recapturing Marxism. An Appraisal of Recent Trends in Sociological Theory.* Praeger, New York, 1987. 37–63.

szólnak bele a vállalatok tényleges irányításába, amely inkább olyan menedzserek kezében van, akik maguk *nem* tulajdonosok. A tulajdonlás és a gazdaságirányítás eme szétválását a nem marxista társadalomtudomány – mindenekelőtt James Burnham nyomán – „menedzserforradalomként” határozta meg, és nemegyszer úgy tüntette fel, mintha ezzel a kapitalista társadalom kapitalista jellege megszűnt volna, s már nem kapitalizmusról, hanem valamilyen újfajta társadalomról kellene beszélnünk, amelyet egy új típusú, „technokratikus” uralkodó osztály irányít.

A viták különösen a körül a társadalmi réteg körül folytak, amelyet vegyesen „új középosztálynak”, az „új osztálynak”, „új munkásosztálynak”, „szolgáltatói osztálynak”, „professzionális-menedzseri osztálynak” neveztek. A bérből-fizetésből és viszonylagos bőségben élő, fizikai helyett szellemi munkát végző rétegről van szó, amelynek megjelenése a fejlett tőkés társadalmak egyik fontos megkülönböztető jegyévé vált.

Az új baloldal teoretikusai a hagyományos értelemben vett munkásosztállyal lényegesen kevesebbet foglalkoztak. A gyári munkafolyamatot illetően rengeteg vizsgálat született (mindenekelőtt az amerikai Harry Braverman *Labour and Monopoly Capital* című művének hatására). A megjelent munkákban a munkásosztály két különböző szemléletét figyelhetjük meg.

Az egyik *felfogás* nagymértékben elfogadja a „mainstream” társadalomtudománynak az osztályellentétek fokozatos eltűnéséről vallott tézisé, azt, hogy a munkásosztály beilleszkedett az 1945 utáni kapitalizmusba. Az „új középosztályt” potenciális forradalmi szubjektumként felfogó elemzésekbe ez könnyen beilleszthető volt, mert a műszaki értelmiségiek „lázadozó” hajlandóságának feltételezéséhez jól illeszkedett az a tézis, hogy a „hagyományos” értelemben vett proletárok, akik sem az értelmiségiek informáltságával, sem öntudatával nem rendelkeznek, nem tudnak (s talán – mivel alapvető anyagi igényeiket a társadalom kielégíti – nem is akarnak) kitörni a tőkés társadalom biztosította életkereteikből.

Azok a marxista teoretikusok, akik mindenekelőtt a harmadik világ forradalmi mozgalmaitól várták a kapitalizmus bukását, így a *Monthly Review* című amerikai folyóirat Paul Marlor Sweezy vezette köre,¹⁶ amelyhez Braverman is tartozott, természetesen szintén hajlamosak voltak „leírni” a fejlett nyugati országok proletariátusát a szocialista poli-

¹⁶ Sweezy amerikai marxista közgazdász, korábban keynesiánus, *Theory of Capitalist Development* című 1942-es művét „a” 20. századi bevezetőnek szokták tekinteni a marxista közgazdaságtanban. A McCarthy-korszakban távozni kellett a Harvard Egyetemről, s ettől kezdve nem vállalt egyetemi állást. A *Monthly Review* 1949 óta jelenik meg New Yorkban; Sweezy haláláig szerkesztette.

tika szempontjából. Paul Alexander Baran¹⁷ és P. M. Sweezy 1966-ban megjelent nagy műve, a *Monopoly Capital* szerint – amely az új baloldali közgazdasági „bibliájának” számított – a munkásosztály a fejlett tőkés országokban bizonyos rétegeknél jobban, másoknál viszont kevésbé szenved a tőkés viszonyoktól. Az ipari fizikai munkásság a modern tőkés társadalomban (mindenekelőtt persze az USA-ban) csökkenő létszámú kisebbséget alkot, amelyet a „fogyasztói társadalom” ideológiailag magába integrált. Jóllehet a rendszer egészének irracionalitása, az általa mind szélesebb körben kiváltott elidegenedés, apátia, értékválság a proletariátust is sújtja, ez nem jelenti, hogy azzá a forradalmi erővé válhatna, amelynek az ortodox marxizmus „szánta”. Sweezyék szerint a reklám, a marketing, az eladás különböző stratégiáinak költségei, valamint a fegyverkezési költségek „lecsapolják” a kapitalizmusban folyamatosan egyre növekvő és nyereséges módon nem befektethető társadalmi többletterméket (illetve tőkefelesleget). Emiatt, bár a rendszer – a „klasszikus” kapitalizmussal ellentétben – hajlamos a stagnálásra, és az 1948-ban elkezdődött fellendülés hamarosan véget fog érni, mégis képes a korábbi kapitalizmust jellemző nagy válságok nélkül fejlődni.¹⁸

Az althusseriánus marxizmus és Poulantzas osztályfogalma

A *másik utat* elsősorban althusseriánus marxizmus jelentette. Louis Althusser francia kommunista filozófus és körének „célja” a lukácsi ihletésű, a hatvanas évek diákmozgalmi és az új baloldal által felmelegített humanista marxizmussal szemben egy tudományosabb jellegű, ortodoxabb marxizmus kidolgozása volt – filozófiájuk egyszersmind a strukturalizmus marxizmusba való integrációját is jelentette.

Althusser szerint a korábban módszeresen nem vizsgált tudományterület, az emberi történelem tudományos vizsgálatába Marx kezdett először – azaz ő a *történelem tudományának megalapítója*. Ő alkotta meg és határozta meg azokat a strukturális fogalmakat (termelési mód, termelési viszonyok, osztály, állam, ideológia), amelyek segítségével az egyes társadalmakat elemeznünk kell. Az elemzésben nincs helye semmiféle

¹⁷ Baran orosz származású marxista közgazdász, a harmincas évek vége óta élt az Egyesült Államokban. A negyvenes évek végétől – az USA-ban egyedülálló módon – deklaráltan marxista nézetei ellenére tanított a Stanford Egyetemen. Fő műve a társadalmi többlettermék racionális elosztásával, a fejlődés problémáival foglalkozó 1957-es *Political Economy of Growth*.

¹⁸ Michael Charles HOWARD–John Edward KING: i. m. II. k. 119.

történelemfeletti, az egyes termelési módokban mindenütt megtalálható örök emberi lényegnek, emberi természetnek: Marx a „szubjektum nélküli történelem” tudományának a megalkotója.

Althusser egész elméletét a „strukturális okság” fogalma sűríti magába. Eszerint a társadalmak egyes, gazdasági és gazdaságon kívüli elemei egymást határozzák meg és egymást erősítik. A termelési módok különböző gazdasági és nem gazdasági elemekből álló, önmagukat reprodukáló átfogó struktúrák, amelyekbe az emberek be vannak zárva.¹⁹

Az Althusser-követő Nicos Poulantzas elméletében a termelő és a nem termelő, valamint a szellemi és a fizikai munka közötti distinkció a hangsúlyos. A termelő és a nem termelő munka közötti különbségtétel célja az, hogy meghatározza a történelmi ágensek *gazdasági* helyét, a szellemi és fizikai munka elkülönítésével pedig az ideológiai (és politikai) szintű osztály-meghatározottságokat kívánja megragadni.

Érvelésének váza a következő.

1. A termelőmunka végzése a munkásosztályhoz tartozás szükséges feltétele, hiszen a marxizmus szerint a *termelőmunka* fogalma jelöli ki a kizsákmányolt munkás helyét a tőkés viszonyok között. Csak a többletértéket termelő munkások kizsákmányoltak a szó szoros értelmében, ezért csak ők lehetnek a voltaképpeni proletariátus tagjai.

2. Másfelől a termelőmunka végzése nem *elégséges* feltétele a munkásosztályhoz tartozásnak. A termelőmunka kategóriája kiterjedtebbé válik az iparban az úgynevezett összmunkás megjelenésével; beletartoznak azok a felügyelők, alsóbb szintű menedzserek, mérnökök, technikusok, akiknek munkája szükséges részét alkotja a teljes „termelési szervezetnek” a tőkés gépiparban. E csoportok nem minden tagja tartozik azonban a munkásosztályhoz. Ugyanis az „összmunkás”, a kollektív munkavégzés szerkezete, belső felépítése nem a termelés fejlődésének „osztálysemleges” következménye, hanem magában hordja és továbbfejleszti a specifikusan kapitalista *társadalmi munkamegosztást*, a szellemi és fizikai munka, az irányítók és az irányítottak közötti kettős megosztottságot, amely egyszersmind új osztálykülönbségeket alapoz meg.

Poulantzas azt is állítja, hogy a szellemi munka atomizált, bürokratikus szervezete a kapitalizmusban, és az „előrejutás” lehetőségei a szellemi munkában jelentik a kispolgári politika és ideológia anyagi alapjait. A „szellemi” bérmunkások tehát a kispolgári osztály részét képezik.²⁰

¹⁹ Ted BENTON: *The Rise and Fall of Structural Marxism. Althusser and His Influence*. Macmillan Press, London, 1984.

²⁰ Allan COTTRELL: *Social Classes in Marxist Theory*. Routledge–Kegan Paul, London, 1984.

Az analitikus marxizmus

Az analitikus marxisták semmilyen politikai mozgalomhoz nem kötődő, a marxizmus Marx utáni történetével szemben rendkívül kritikus tudósok, akik ahhoz az angolszász analitikus filozófiához, tudományelmélethez és az annak módszerei által meghatározott társadalomtudományhoz kötődnek, amelyből a hatvanas évek végéig a marxizmus szinte teljesen ki volt zárva. Az analitikus marxizmus mint irányzat „magját” az 1973 óta Londonban, majd New Yorkban minden második szeptemberben rendszeresen ülésező *September Group* alkotja. Az analitikus marxizmus mindenekelőtt abban tért el a marxizmus más formáitól, hogy tagadja, hogy a marxizmusnak valamilyen specifikus – a marxista filozófia által meghatározott – módszertana lenne. Szerintük a marxizmusnak – ha érvényes tudományos mondanivalót kíván megfogalmazni – el kell vetnie minden specifikus metodológiát, mindenekelőtt a dialektikát, általánosságban a marxi elmélet hegelianus elemeit. Ehelyett a marxi tételeket a „standard” társadalomtudomány módszertani szigorúságával kell vizsgálnunk – felhasználva mindazokat az eszközöket, így a neoklasszikus közgazdaság-tudomány absztrakt modelljeit és a játékelméletet –, amelyek Marx halála óta alakultak ki.

Ha ilyen módon vizsgáljuk a proletariátus marxi elméletét, akkor bele fogunk ütközni abba a problémába, amelyet a „mainstream” társadalomtudomány és a játékelmélet a „kollektív cselekvés paradoxonjainak” nevez.

A kollektív cselekvésemélet legismertebb közgazdász szakértője, Mancur Olson a következőképpen foglalta össze a proletárforradalom marxi elméletének ellentmondását.²¹

A proletárforradalom az egyes munkások számára ugyanolyan „közjó”, mint például egy város lakói számára az, hogy ne legyen szemét a városi parkban. A közjavakért az emberek – mivel ezek létrejötte közvetlen érdekeikkel nem függ össze – akkor és csak akkor hoznak áldozatot, ha indokoltan feltételezik, hogy e közjavak csakugyan megvalósulnak. Feltéve, hogy a munkásoknak valóban érdekük a kommunizmus, és ezt fel is ismerik, minden egyes munkás mérlegelni fogja, vajon mennyire fontos az ő személyes hozzájárulása, áldozatvállalása e kollektív cél megvalósulásához. A munkások általánosságban *vagy* azt fogják gondolni, hogy az ő hozzájárulásuk felesleges, hiszen éppen elég más munkás

²¹ *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups.* Harvard University Press, 1965. /1971./

szolgálja a forradalom ügyét, *vagy* azt, hogy bármit tesznek is, úgysem lesz elég munkás, aki a forradalomban részt venne, s ezért a kommunizmus úgysem fog megvalósulni. Csak egészen kevés munkás fogja azt gondolni, hogy éppen *őrajta*, az ő hozzájárulásán múlik a forradalom sikere. S éppen ezért a kapitalista társadalmakban a proletárforradalom sohasem nyerheti meg a munkások többségét, és sohasem győzhet.

Jon Elster mindenekelőtt azért tartja valóságidegennek a proletárforradalom marxi elgondolását, mert Marx a termelőerők nagyarányú fejlődését tekintette a kommunizmus megvalósulása szükséges feltételének. Ámde a munkásoknak – egészen specifikus esetektől eltekintve – *előnyükre* válik a termelőerők fejlődése, aminek következtében jobban fognak élni, s minél jobban élnek, annál kevésbé valószínű, hogy egzisztenciájukat – netán életüket is – kockára tegyék egy jobb társadalom perspektívájáért. A későbbiekben Elster azt is hangsúlyozta, hogy Marx nem adott megfelelő magyarázatot arra, miként cselekedhetnek az osztályok kollektív történelmi ágensekként, és tévedett, amikor minden nem osztálygyökerű (például kulturális, vallási, etnikai) konfliktust egyértelműen másodlagosnak, történelmileg akcidentálisnak, illetve csak az osztálykonfliktusok következményének minősített.²²

Eric Olin Wright – napjainkban is folyamatosan továbbépített – „szociológiai marxizmusa”²³ a marxizmus legmaradandóbb elemének az osztályanalízist tekinti. Miként Poulantzas, ő is a tulajdon fogalmából kiindulva, azt különböző összetevőire felbontva igyekszik meghatározni a proletariátus fogalmát. Továbbviszi azonban Poulantzas elemzését, és részletesen megvizsgálja: hogyan érinti a tőke funkcióinak *differenciálódása* az egyes társadalmi szereplők osztályhelyzetének meghatározódását a tőkés termelési folyamatban. Alaptézise az, hogy „a termelőeszközök tulajdonlása” és a „termelőeszközöktől való elválasztottság” nem egyszerűen két ellentétes pólus, inkább egy „spektrum” két végpontja. Egyik végén a termelőeszközök teljes értelemben vett gazdasági tulajdonlása definiálja az egyértelműen polgári osztályhelyzetet, míg a másik végponton a termelőeszközök feletti kontroll teljes hiánya az egyértelműen proletár osztályhelyzetet, de a kettő között valami olyasmit találunk, amit Wright „ellentmondásos osztályhelyzetnek” nevez. Azok a bérből-fizetésből élők, alkalmazottak, akik az ellentmondásos

²² Jon ELSTER: *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 390 skk.

²³ Wright legutóbbi – Michael Burawoyjal közösen írt – összefoglaló munkájának címe: *Sociological Marxism*. In: Jonathan H. TURNER (szerk.): *The Handbook of Sociological Theory*. Kluwer Academic, Plenum Books, London–New York, 2001. 459–486.

osztályhelyzetben vannak, egyedül gazdasági helyzetük alapján nem tekinthetőek proletárnak vagy polgárnak.

Wrightnál a gazdasági tulajdonlás a beruházások és az erőforrások felett gyakorolt abszolút kontrollt jelenti, ám mellett érvel, hogy a „birtoklás”, amelyet Poulantzas „a termelőeszközök működésbehozása képességként” határozott meg, tovább kell elemezni. A tőke funkcióinak a növekvő munkamegosztás révén való differenciálódása azt jelenti, hogy a „birtoklás” többé nem egységes hatalmi funkció, hanem a termelőeszközök és a munkaerő fölötti kontroll különböző szintjeit fedi le. A modern cégben ugyanis a menedzseri funkciókat egy hierarchikus bürokrácia végzi. Ezek alapján Wright a burzsoázia osztályhelyzetét úgy írja le, mint amelyben egyesül a gazdasági tulajdonlás és a termelőeszközök, valamint a mások munkája birtoklására való hatalom. Ilyen értelemben helyezi a spektrum egyik végpontjára a „hagyományos” kapitalista vállalkozót, aki egyidejűleg élvez a vállalati fölötti jogi értelemben vett rendelkezést (tulajdonlást), a gazdasági irányításra való tényleges hatalmat, és a modern tőkés cég csúcsvezetőit, akik – akár van tulajdonhányaduk a vállalatnál, akár nincs – szerinte teljes értelemben tulajdonosok.

Wright leírása szerint a hagyományos, önálló kistermelést folytató kispolgársághoz tartozók rendelkeznek a termelőeszközök egy csekély része, ámde nem a munkaerő felett. Definiál még két további, a kispolgársághoz hasonló „ellentmondásos helyzetű” csoportot: a félig-autonóm alkalmazottakét, akik a voltaképpeni proletariátustól abban különböznek, hogy bizonyos – korlátozott – mértékben maguk irányítják a termelési folyamatot, és a kisvállalkozóké, akiknek a mások munkaereje feletti rendelkezési hatalma minimális.

Ez a felfogás megoldja azt a problémát, amelyet Wright Poulantzas elméletében lát: ha a társadalmi osztályok gazdasági meghatározottsága az elsődleges, akkor az osztályhoz tartozás politikai-ideológiai kritériumai hogyan és mikor bizonyulhatnak „erősebbnek” a gazdaságiaknál? Wright szerint – s ennyiben „visszatér” a klasszikus marxizmus gazdasági determinizmusához – *csak akkor és csak azért válhatnak az osztályhoz tartozás nem gazdasági kritériumai döntő jelentőségűvé*, ha és amennyiben a kérdéses egyének és csoportok esetében a gazdasági, termelési tényezők nem határozzák meg helyzetüket egyértelműen, bizonyos „mozgásteret” hagyva a „felépítményhez” tartozó tényezőknek.²⁴

Adam Przeworski szerint az osztályokat egyáltalán nem lehet meghatározni gazdasági helyzetükből kiindulva. Átvéve Gramsci és Althusser

²⁴ Allin COTTRELL: i. m. 240–270.

gondolatait az „osztály” *folyamatszerűségét* hangsúlyozza, azt, hogy az osztályokat a gazdasági és a politikai-ideológiai viszonyok együtt alakítják. A gazdasági alap meghatározta politikai-ideológiai tényezők határozzák meg, hogy az osztályok *harca* milyen keretek, milyen lehetőségek között folyik, s az osztályharctól függetlenül nem lehet beszélni osztályokról. Ennyiben Przeworski osztja a munkásosztály-történetírás talán legnagyobb képviselőjének, E. P. Thompsonnak a felfogását. Thompson klasszikussá vált műve, *Az angol munkásosztály kialakulása* egyszerre váltotta ki a marxizmus konzervatív vagy liberális kritikusai és az ortodox marxisták haragját. Ő ugyanis olyan jelenségeket is (például a különböző disszenter vallási mozgalmakat, mindenekelőtt a metodizmus fejlődését) a korai munkásosztály ideológiai formálódásának aspektusaként értelmezett, amelyeknek a szóban forgó kritikusok szerint nem társadalmi, hanem autentikusan vallási tartalmuk volt. Az ortodox marxistákét pedig azért, mert a munkásosztály kategóriáját nem tartotta értelmezhetőnek az osztálytudattól függetlenül.

Wright azonban kitart amellett, hogy bár természetesen az osztályoknak, pontosabban az osztályokat determináló termelési és termelésen belüli viszonyoknak van politikai dimenziójuk (hiszen meghatározott *hatalmi funkciók* elosztásáról, gyakorlásáról van szó), meghatározottságuk alapvetően gazdasági jellegű. Ám az osztályok közötti viszonyokat természetesen – mint bármi mást a társadalomban – a politikai, ideológiai, a nemek közötti stb. viszonyok is *magyarázzák*. Elemzését tovább finomította (van olyan modellje, ahol 12 különböző osztályhelyzetet különböztet meg), és meglehetősen masszív empirikus stúdiumokkal egészítette ki a fejlett tőkés országokról (mindenekelőtt az Egyesült Államokról, Kanadáról, az Egyesült Királyságról, Norvégiáról, Svédországról, Japánról és Ausztráliáról).

Eredményei nagyjából a következőkben foglalhatók össze: a fejlett kapitalista országokban a munkásosztály (amennyiben úgy határozzuk meg, mint azt a csoportot, amely sem a termelőeszközök tulajdonával, sem menedzseri felelősséggel nem rendelkezik, és olyan munkaköröket tölt be, amelyek nem igényelnek magasabb szintű képzettséget) még mindig a legnagyobb osztály: a munkaerő 40–55%-a. Az ellentmondásos osztályhelyzetekben lévők száma ugyanakkor szintén nagyon jelentős: ők teszik ki a munkaerő 30–40%-át. Ezeket a társadalmakat ezért ideológiailag sokszor a középosztály uralja, és a legtöbb ember úgy látja: ő maga a jövedelmi egyenlőtlenségek skáláján valahol középen helyezkedik el. A jelek arra mutatnak, hogy mindezekben az országokban a munkásosztály aránya csökkenőben van. Az Egyesült Államokban ez a fo-

lyamat a gazdaság minden szektorára (s nem csak a nehéziparra) kiterjed. Miközben nincs jele annak, hogy a munkásosztály eltűnőben volna, ez azt mutatja, hogy *bármilyen* egalitárius, baloldali politikai projektnek a munkások és a különböző ellentmondásos osztályhelyzetű csoportok közötti osztálykoalíción kell nyugodnia. Az osztálystruktúra eme országokban – ideológiai szempontból – még mindig a munkaadók és a munkavállalók között polarizálódik, olyan módon, hogy az ellentmondásos osztályhelyzetű egyének és csoportok ideológiai-eszmei elhelyezkedése szisztematikusan megfeleltethető annak, hogy pontosan hol helyezkednek a munka és a tőke között a társadalmi hierarchiában.

Ami a nemi és a faji elnyomást illeti, Wright úgy véli, hogy (miközben ezen a téren is kerülni kell a leegyszerűsítő, minden problémát az osztályellentétekre redukáló vulgáris marxizmust, illetve a funkcionális magyarázatokat, amelyek minden társadalmi jelenséget az „uralkodó osztály érdekeivel” szeretnének magyarázni) a faji elnyomás struktúrái jól beilleszthetőek a termelési viszonyok meghatározta osztályelnyomás struktúráiba – azokat egészítik ki és segítik reprodukálni. Például az amerikai Délen a részesaratásos földművelés és a faji elkülönítés gyakorlata szorosan összefüggött egymással – s az előbbi háttérbe szorulása nagyban hozzájárult az utóbbi felszámolásához. Más a helyzet a nemek közötti viszonytal. A nők elnyomása a család, a gyermeknevelés és a szexualitás olyan struktúráival függ össze, amelyek – viszonylag – függetlenek a termelési viszonyoktól, ezért ez a kérdés sokkal kevésbé rendelhető alá az osztályviszonyok kérdésének.

A marxizmus munkásosztály-felfogásának kiindulópontja, a – Leszek Kolakowski szavaival – „messiási látomások” egy konkrét történelmi problémához, a 19. századi európai ipari munkásság elemi polgári jogaiért, a társadalomba való integrálódásáért folytatott harcához való hozzákapcsolása volt.²⁵ Marx előbb fogalmazta meg a maga, a német kultúra fausti-prométheuszi embereszményében gyökerező humanista vízióját az emberiség felszabadításáról, s utána, 1843–1844-es párizsi tartózkodása során „találta meg” az ottani munkásmozgalomban élő munkásokban az e vízió megvalósítására alkalmasnak vélt történelmi szubjektumot. A marxizmus története során azonban az derült ki, hogy az elmélet által posztulált proletariátusfogalom, s a proletariátus empirikus valósága nem fedt egymást – és az egyre mélyülő szakadékot a kettő között sem a marxi közgazdaságtan, sem a marxista filozófia, sem a politikai gyakorlat nem tudta áthidalni.

²⁵ Leszek KOLAKOWSKI: i. m. III. k. 523.